

Z BADAŃ NAD SŁOWNICTWEM UKRAIŃSKICH GWAR NADSAŃSKICH W POLSCE

Tatiana Kołodyńska

Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II

Streszczenie. Niniejszy artykuł omawia kwestie związane ze słownictwem gwar nadszańskich, występujących w kilku miejscowościach południowo-wschodniego skraju województwa podkarpackiego (dawniej przemyskiego). Analiza słownictwa gwarowego pozwoliła sporządzić podstawową klasyfikację semantyczną, ukazać procesy warunkujące powstawanie nowego słownictwa, opartego na sąsiadujących ze sobą systemach językowych – polskim i gwarowym (ukraińskim).

Słowa kluczowe: gwary ukraińskie w Polsce, słownictwo gwar nadszańskich, dynamika leksyki gwarowej

Historia badań nad słownictwem ukraińskich gwar nadszańskich sięga początku XX wieku, kiedy w 1900 r. została wydana praca Iwana Werchratskiego „Pro hovor doliws’kyj” (Lviv 1900) wraz ze słowniczkiem zawierającym ok. 1300 wyrazów.

Kolejny etap badań przypada na okresie międzywojenny, zwieńczony w 1938 r. wydaniem przez Marię Przepiórską monografii „Nadsjans’kyj hovor”, gdzie między innymi występuje słownictwo, a konkretniej słowniczek zawierający 750 haseł z terenu ukraińskich gwar nadszańskich. Innym udokumentowanym zapisem słownictwa wschodniego skraju terytorium gwar nadszańskich jest słowniczek Iwana Werchratskiego, zamieszczony w pracy „Hovor batjukiv” z 1912 r. (Lviv 1912). Słownictwo z szeregu wsi można też znaleźć w materiałach Iwana Ziłynskiego, opublikowanych przez M. Karasia (w opracowaniu Iwana Dzendzeliwskiego). Współczesne dane z zakresu słownictwa gwarowego zamieszczone w „Atlasie gwar łemkowskich i nadszańskich”, opracowanym przez Mariana Onyszkewicza bazują na materiale zebranym od przesiedleńców na Ukrainę (z lat 1945–47), jednakże atlas ten nie ukazał się drukiem.

Studium słowotwórcze Elżbiety Rudolf-Ziółkowskiej z 1996 r. przynosi sporą liczbę derywatów wraz z ich podstawami z terenu Nadsania. Obecnie w Polsce nie ma opracowanego zbioru, słownika ukraińskich gwar nadszańskich. Powstają pojedyncze prace z zakresu słownictwa wsi z pogranicza gwar nadszańsko-naddniestrzańskich na terenie Polski (Ciechanów koło Hrebennego), ponieważ te gwary są przedmiotem badań niewielkiej liczby dialektologów w Polsce. Ukraińskie gwary nadszańskie w Polsce giną, stąd też istnieje pilna potrzeba udo-

kumentowania zarówno ich stanu historycznego, jak i współczesnego. W chwili obecnej badania prowadzone nad ukraińskimi gwarami nadszańskimi są szczątkowe.

Aktualnie celem największej rangi jest ocalić od zapomnienia część tradycyjnego słownictwa ludowego, ukazanie jego związków z innymi gwarami ukraińskimi oraz językiem polskim.

Niniejszy artykuł omawia kwestie związane ze słownictwem gwar nadszańskich, występujących w kilku miejscowościach południowo-wschodniego skraju województwa podkarpackiego (dawniej przemyskiego). Badaniami objęte zostały wioski: Gaje, Nienowice, Kalników, Chotyniec, Surochów. Materiał dialektologiczny pozyskano od najstarszych i młodszych przedstawicieli gwary ukraińskiej. Analiza współczesnego słownictwa gwarowego pozwoliła sporządzić podstawową klasyfikację, ukazać procesy warunkujące powstawanie nowego słownictwa, opartego na sąsiadujących ze sobą systemach językowych – polskim i gwarowym (ukraińskim).

W słownictwie omawianych wsi wyróżniamy wyrazy o etymologii słowiańskiej, wspólne co do formy z językiem polskim, np.: *'bàba, baràn, byk, dym, guspudyńa, kapusta, 'kàšà, kl'uč, , 'klatka, 'kôlu, 'kôpa, pastux, 'pôduška, zabawa, źwizda*.

Zapózyczenia obce – wspólne co do formy z językiem ukraińskim i językiem polskim: *'gônt, nafta, 'môrg, 'muzyka*. Wyrazy zapózyczone z języka polskiego: *'gánuk, 'gàraš, grôš, grunt, guspôda, guž'el'na, môrg, pan, pańi, 'právii, pugutówji, pysk, pšy'xódńa, sal'a, 'špítal'*.

Zapózyczenia z języka niemieckiego, które weszły do gwarowego zasobu leksykalnego za pośrednictwem języka polskiego: *'f'ira 'fura, 'fl'ěška 'butelka, 'flaszka, 'fajnyj 'fajny, 'f'est 'bardzo, 'gàz'e'ta*, oraz inne, typu: *'kuliž'anka, 'samôxit 'samochód, 'sklêp 'sklep, 'słôjik 'sloik, 'trus'kàyka 'truskawka, 'xurôba 'choroba, 'žarijka 'żarówka, 'žylisko 'żelazko, 'žyčyti 'życzyć*, możemy sklasyfikować jako regionalizmy charakterystyczne zarówno dla ukraińskich gwar nadszańskich w Polsce, jak i gwar dialektu południowo-zachodnio-ukraińskiego (m.in. zakarpackich, huculskich) występujących na terenie Ukrainy.

W badaniach zasobu słownikowego omawianych gwar jako podstawowe a zarazem fundamentalne obserwujemy słownictwo należące do ukraińskiego systemu językowego (zwłaszcza w mowie respondentów najstarszego pokolenia) oraz słownictwo obce – występujące jako pożyczki, które przeniknęły do gwary ukraińskiej za pośrednictwem języka polskiego. Zapózyczenia językowe polskie są używane na ogół przez respondentów średniego i młodego pokolenia, co wynika z ich większego osadzenia w polskich realiach, w których dominuje język polski. Ważną rolę odgrywają także rodzime (polskie) środki masowego przekazu ogólnodostępne dla Polaków i Ukraińców, z drugiej strony też nosiciele gwary chętnie oglądają ukraińskie programy telewizyjne transmitowane z Ukrainy.

W badanych gwarach obserwujemy wzmożoną tendencję do kalkowania i zapózyczania gotowych zwrotów oraz jednostek leksykalnych. Kalkowanie zwrotów i pojedynczych wyrazów z języka polskiego często warunkuje powstanie swoi-

stych formacji hybrydalnych charakterystycznych dla tego regionu. Kalki zazwyczaj formowane są w oparciu o podstawy słowotwórcze polskie i ukraińskie (gwarowe), sufiksy bądź prefiksy. Poniższe przykłady kalk językowych występują we wszystkich gwarach badanych miejscowości, np.: *krzyż'iu*ka 'krzyżówka', ukr. перехрестя; *pàrà'jati šé/ší* 'przejąć się', ukr. пройнятися; *pàrà'stanuk* 'przystanek', ukr. зупинка; *pàràži'biti šé* 'przeziębć się', ukr. застудитися; *pàràčyščyńé (-i)* 'przecyszczenie', ukr. пронос; *pàràžyh'nati ší* 'przeżegnać się, robić znak krzyża', ukr. перехреститися, *sa'móxit* 'samochód'; *spit'kati* 'spotkać', ukr. зустріти; *spit'kańi* 'spotkanie', ukr. зустріч. Procesom kalkowania towarzyszy adaptacja fonetyczna bądź morfologiczna – przystosowanie wymowy kalkowanego leksemu do fonetyki gwarowej i do paradygmatu odmiany.

Adaptację fonetyczną wyrazów zapożyczonych z języka polskiego (zwężenie wymowy nieakcentowanego e>i) zauważamy w następujących przykładach: *bij'drônka* 'biedronka', ukr. сонечко; *bij'gunka* 'biegunka', ukr. пронос; *ciš'něni* 'ciśnienie', ukr. тиск; *gž'ěčńi* 'grzecznie', ukr. чемно; *mlič'arnia* 'mleczarnia', ukr. молочарня; *piliŋg'narka* 'pielęgniarka', ukr. медсестра; *pugu'tówi* 'pogotowie', ukr. швидка допомога; *spódńi* 'spodnie', ukr. штани; *šl'ičńi* 'ślicznie', ukr. brak odpowiednika; *wiń'žěńé (i)* 'więzienie', ukr. в'язниця, *z'wiz'uwati* 'zwiedzać', ukr. оглядати; *žyčyńi* 'życzenie', ukr. бажання.

Za adaptację morfologiczną można by uznać występowanie polskiej końcówki *-i* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego w zapożyczeniach z tematem na *-k-*: *bij'drônki* 'biedronki', ukr. сонечка; *kuliž'anki* 'koleżanki', ukr. товаришки; *krup'liufki* 'kroplówki', ukr. капельниці; *kuru'ńiuufki* 'kuroniówki', brak odpowiednika ukraińskiego; *li'dufki* 'łodówki', ukr. холодильника; *škl'ěnk*i 'szklanki', ukr. склянки.

Z drugiej strony należy zauważyć gwarową tendencję do wymawiania grup *ky, gy, xy* jak *k i, gi, xi*, co również może świadczyć o krzyżowaniu się obu cech – fonetyki gwarowej oraz adaptacji morfologicznej. Zapożyczenia adaptowane, w tym adaptacja morfologiczna, pojawiają się w końcówkach przymiotników rodzaju męskiego, gdzie występuje ukraiński wariant gwarowy końcówki *-yĭ* || *-iĭ*, np.: *gž'ěčnyĭ* 'grzeczny', ukr. чемний; *ni'bjěsk'iĭ* 'niebieski', ukr. синій; *piěknyĭ* 'piękny', ukr. гарний; *šl'ičnyĭ* 'śliczny', *ščuplyĭ* 'szczupły', ukr. худий; *wiěnkšyĭ* 'większy' більший; *ž'iwnyĭ* 'dziwny', ukr. дивний.

Polonizmy – przysłowki zaadaptowane do rodzimej wymowy gwarowej z gwarowymi sufiksami *-i* (jak również fonetyczna cecha gwarowa, tj. zwężenie nieakcentowanego e>i) możemy zaklasyfikować jako adaptację fonetyczno-słowotwórczą, gdzie rdzeń najczęściej stanowi polski ekwiwalent, natomiast sufiks – ukraiński (gwarowy) wariant *-i*: *gž'ěčńi* 'grzecznie', *ku'n'ěčńi* 'konieczność', ukr. обов'язково, *piěkńi* 'pięknie', ukr. гарно; *pu'nówni* 'ponownie', знову; *spu'lěčńi* 'społecznie', ukr. суспільно; *šl'ičńi* 'ślicznie', ukr. brak odpowiednika. W badanych gwarach wyróżnia się także polonizmy w formie nieco zmienionej fonetycznie bądź akcentuacyjnie: *ba'ńěk*, *čótka*, *far'tux*, *fir'rańka*, *xłóp*, *kàńkà*, *ma'côxa*, *pat'ěl'na*, *r'ěnta*, *ryńka*, *spu'ž'ěl'na*, *suk'ěńka*, *sufit*,

sušarka, *škl'êňka*, *špítal'*, *v'él'on*; a także zapożyczenia w niezmienionej formie: *bańka*, *gar'ňitur*, *studjã*, *zaščyk i* 'zastrzyki', *zaĵênćé* 'zajęcie', *z'ís* || *z'ísai* 'dziś, dzisiaj'.

Adaptacja fonetyczno-słowotwórcza na styku fonetyki i morfemiki zachodzi w zapożyczonych derywatach rzeczownikowych z polskim sufiksem **-ek**, który w badanych gwarach występuje w wariantach **-ôk**. ||-**uk**, np.: *ganôk* || *ganuk* 'ganek', *ku'minuk* 'kominek', *myłdunôk (-uk)* 'meldunek', *pustyrunôk (-uk)* 'posterunek', *pl'acuk* 'placek', *spôduk* 'spodek', *uśrôdôk (-uk)* 'ośrodek', *wypaduk* 'wypadek', *zabytuk* 'zabytek', *zygãruk* 'zegarek'.

Zaadaptowane zapożyczenia leksykalne, stanowiące polonizmy lub wyrazy obce (niesłowiańskie) przejęte do gwary za pośrednictwem języka polskiego stanowią przystosowane fonetycznie i gramatycznie leksemy. Składają się na nie między innymi wyrazy z następujących kręgów tematycznych:

– świat roślinny: *fl'ôksy* 'flokсы', *ĵažym'bina* 'jarzębina', *stukrôtka* 'stokrotka', *s'êlyr* 'seler', *żyżuxa* 'rzeżucha', *astra* 'aster', *pużômka* 'poziomka', *truskãukã* 'truskawka', *ãgryst* 'agrest';

– świat zwierzęcy: *bômku* 'bąk', *pluskwa* 'pluskwa', *vôśé* 'ośé';

– budownictwo: *bêl'ka* 'belka', *dużôrca* 'dozorca', *fundamint* 'fundament', *fułtryna*, *gãnuk* 'ganek', *gônt* 'gont', *pôk'ij* 'pokój', *pômnik* 'pomnik', *pułtrãfiti* 'potrafić', *sufit*;

– gospodarstwo domowe: *bańka*, *xôxl'a* 'chochla', *gruxufka* 'grochówka', *kãňka*, *kãrãfka*, *pat'êl'na* 'patelnia', *pl'acuk* 'placek', *ra'cuŕi* 'racuchy', *ryňka* 'rynka', *slôĵik* 'słoik', *sušarka*, *wid'êlic* 'widelec', *žur'êk* 'żurek', *žylisku* 'żelazko';

– odzież: *fãrtux* 'fartuch', *fst'êngã* 'wstęga', *fstôňška* 'wstażka', *gar'ňitur* 'garnitur', *gãrs'ôňka* 'garsonka', *gôrsyt* 'gorset', *hãl'ka* 'halka', *pan'côxi* 'pończochy', *kuš'ul'a* 'koszula', *plãšč* 'plaszcz', *raĵituzy* 'rajtuzy', *v'êlun* 'welon', *spôdňi* 'spodnie', *suk'êňka* 'sukienka', *šal* 'szal';

– transport: *asfal't* 'asfalt', *kušarka* 'kosiarka', *ruž:utník* 'rozzutnik', *sa'môxit* 'samochód', *pôcuňg* 'pociąg', *s puw'rôtum* 'z powrotem', ukr. назад, *zãkr'ênt* 'zakręt';

– handel: *guž'êl'na* 'gorzelnia', *h'êndyl* 'handel', *hindl'u'wati* 'handlować', *skłêp* 'sklep', *spułż'êl'na* 'spółdzielnia';

– choroby i lecznictwo: *bĵigunã* 'biegunka', *cukryca* 'cukrzyca', *ciś'ňêni* 'ciśnienie', *xurôba* 'choroba', *gôścié* 'gościec', *gružlica*, *krupl'ufka* 'kropiółka', *vôspa* 'ospa', *zaščyk i* 'zastrzyki';

– cechy fizyczne i duchowe człowieka: *bl'adyj* 'blady', *bl'ôndyn* 'blondyn', *fstr'êntnyj* 'wstrętny', *kr'êmpyj* 'krępy', *šl'êpyj* 'ślepy', *ščuplyj* 'szczupły', *zaž'ôrnyj* 'zadziorny';

– stopnie pokrewieństwa: *côtka* 'ciotka', *macôxa* 'macocha', *ruzwôdnik* 'rozwodnik', *ruzwutka* 'rozwódka', *stryku* 'stryjek', *vujku* 'wujek', *z'ad'êk* 'dziadek', *bãpka* 'babka';

– życie społeczne: *dukumynt* 'dokument', *mubilizacija* 'mobilizacja', *myłdunuk* 'meldunek', *pšyxôdňã* 'przychodnia', *uśrôd'êk* 'ośrodek', *r'ênta*

‘renta’, *ryjy|stracija* ‘rejestracja’, *ry|miza* ‘remiza’, *spu|łz’el’na* ‘spółdzielnia’, *wôij|sku* ‘wojsko’, *y|myry|tura* ‘emerytura’;

– wierzenia i obrzędy: *du|żynki* ‘dożynki’, *na|ży|ć|o|ny|* ‘narzeczony’, *śl’|up* ‘ślub’, *cmi|n|tar* ‘cementarz’;

– szkoła: *gim|nazjum* ‘gimnazjum’, *ma|tura*, *m’|etryka* ‘metryka’, *pit|sta|wufka* ‘podstawówka’, *p|s|y|ć|k|o|li* ‘przedszkole’, *st|ud|ija* ‘studia’, *świ|ad|ectfu* ‘świadcstwo’, *zawu|dufka* ‘zawodówka’;

– kultura: *disku|t’|eka* ‘dyskoteka’, *f’|estyn* ‘festyn’, *magny|t|ofon* ‘magneto-fon’, *pat’|efon* ‘patefon’, *ra|d|ju* ‘radio’, *ru|zryfka* ‘rozrywka’. *tyl’|efon* || *tyl’|efon* ‘telefon’, *ty|ly|wizor* || *ty|ly|wizur* ‘telewizor’.

Zapożyczane są także do gwary z języka polskiego czasowniki typu: *ćwi|cyti* ‘ćwiczyć’, ukr. тренувати; *ha|dati* ‘gadać’, ukr. говорити; *kru|jiti* ‘kroić’, ukr. різати; *li|cyti* ‘liczyć’, ukr. рахувати; *mar|twiti si* || *sé* ‘martwić się’, ukr. журитися; *mys|liti* ‘myśleć’, ukr. думати; *na|prawiti* ‘naprawić’, ukr. ремонтувати; *ru|zra|bjēti* ‘rozrabiać’, ukr. розчинити; *spi|kāti* ‘spotkać’, ukr. зустріти; *spr’|etati* ‘sprzątnąć’, ukr. прибрати; *tri|nku|wati* ‘tynkować’, ukr. штукатурити; *wi|zys|kāti* ‘odzyskać’, ukr. повернути; *zam|knuti* ‘zamknąć’, ukr. зачинити.

Z zaprezentowanego powyżej materiału wynika, iż język polski na obecnym etapie rozwoju gwary spełnia ważną rolę jako tworzywo w formowaniu nowego słownictwa. W badanych ukraińskich gwarach nadszańskich z jednej strony jako bazowe i zarazem podstawowe występuje ukraińskie słownictwo gwarowe, którego najbardziej reprezentatywnym przedstawicielem jest pokolenie najstarszych respondentów, z drugiej – zauważa się sporą ilość nowej leksyki, która wynika stosunkowo niedawno i ma bezpośredni związek z życiem codziennym nosicieli gwary, osadzonym w polskich realiach społeczno-politycznych.

Nasuwa się wniosek, iż w dalszej perspektywie funkcjonowania na obszarze Polski ukraińskiej gwary nadszańskiej język polski zapewne kształtować będzie rozwój nowego słownictwa gwarowego, biorąc pod uwagę, iż jest on, w przeciwieństwie do ukraińskiego języka literackiego, najbliższym językiem, bezpośrednio oddziałującym na gwarę ukraińską. Pogranicze językowe na wschodzie Polski stanowi ciekawe zjawisko. Procesy wzajemnego oddziaływania i wzbogacania się istniejących tu języków zachodzą obecnie, jak i zachodziły w przeszłości, co wyznacza kierunek dzisiejszych badań.

Nowe materiały leksykalne pozwalają na pogłębione studia o zasobach leksykalnych badanych gwar, dotyczące przenikania wzajemnych wpływów językowych – gwary ukraińskiej i języka polskiego.

PIŚMIENNICTWO

- Pšepjurs'ka M., *Nadsjans'kyj hovir*, Varšava 1938 [słowniczek na s. 70–85].
- Rudolf-Ziółkowska E., *Rzeczowniki motywowane w dawnej ukraińskiej gwarze nadsańskiej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 1996, 33, s. 293–213.
- Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie*, pod red. J. Riegera, Semper, Warszawa 2002.
- Verchrats'kyj I., *Hovir batjukiv*, L'viv 1902 [słowniczek na s. 251–305].
- Verchrats'kyj I., *Pro hovor hałyc'kich lemkiw*, L'viv 1902 [słownik na s. 388–489].
- Verchrats'kyj I., *Pro hovor hałyc'kich lemkiw*, L'viv 1902 [słownik na s. 388–489].
- Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego i M. Lesio-wa, „Rozprawy Sławistyczne UMCS” 12, Lublin 1997.

THE RESEARCH OF VOCABULARY IN UKRAINIAN DIALECTS
OVER THE TERRITORY ON THE RIVER SAN IN POLAND

Summary. This article discusses issues related to the vocabulary of the dialect occurring in several villages of the south-eastern edge of the Subcarpathian region in Poland. The author of the article on the basis of the dialect vocabulary analyses performs a basic semantic classification, reveals processes of the formation of new vocabulary, based on both languages systems in contact – Polish and Ukrainian.

Key words: Ukrainian dialects in Poland, vocabulary of the dialect Upper Sannian, dynamics dialect vocabulary